

dr hab. Andrzej Paweł Bieś, prof. UIK
Instytut Nauk o Wychowaniu
Wydział Pedagogiczny
Uniwersytet Ignatianum w Krakowie

RECENZJA PRACY DOKTORSKIEJ

mgra Michała Edmunda Nowakowskiego

„Spuścizna pisarska Jan Chądyńskiego w kontekście polskiej i europejskiej myśli politycznej i społecznej Towarzystwa Jezusowego (do połowy XVII wieku)”

Recenzowana praca dotyczy analizy i oceny dorobku jezuita aktywnego w pierwszej połowie XVII wieku, wykładowcy Akademii Wileńskiej, poruszającego w swojej twórczości szereg aktualnych zagadnień społecznych, prawnoustrojowych i wyznaniowych. Choć temat ten był już przedmiotem analiz w polskiej literaturze naukowej, to niewątpliwą zaletą rozprawy jest krytyczne podejście do dotychczasowych ustaleń i rewizja formułowanych wniosków, jak również poszerzenie perspektywy badawczej.

Celem dysertacji jest więc prezentacja i interpretacja idei zawartych w pisarskim dorobku Chądyńskiego a zarazem porównanie ich z wczesnonowożytną myślą społeczno-polityczną jezuitów w Rzeczypospolitej i w Europie. Cel ten obejmuje również uzupełnienie luk i rozwiązanie sprzeczności pojawiających się wokół biografii pisarza i jego twórczości, a także próbę syntezy koncepcji ustrojowych i połączonych z nimi kwestii społecznych (m.in. krzywdy chłopów) oraz ukazanie twórczości satyrycznej w kontekście polemik wyznaniowych, przemocy religijnej i nauczania teologii kontrowersyjnej (*Theologia controversa*). Tak sformułowany cel badań przekłada się na nie tylko na rodzaj i sposób wykorzystania materiału źródłowego, ale ma swoje dalsze konsekwencje metodologiczne i znajduje odzwierciedlenie w konstrukcji pracy.

Recenzowana praca jest wnikliwą i erudycyjną analizą sygnalizowanego w tytule tematu i składa się z wprowadzenia, czterech rozdziałów, podsumowania, obszernej bibliografii

podmiotowej i przedmiotowej oraz streszczenia w języku angielskim. Konstrukcja pracy jest klarowna i logicznie uzasadniona. W obszernym wprowadzeniu Autor przedstawia aktualny stan badań, wyznacza szeroko zarysowane cele badawcze i omawia strukturę pracy, a także wyjaśnia kwestie metodologiczne związane z przyjętym podejściem interdyscyplinarnym, adekwatnym dla materiału źródłowego.

Pierwszy rozdział podejmuje ważne zadanie rekonstrukcji biografii pisarza i jego twórczości. Kolejne dwa rozdziały dotyczą odpowiednio idei politycznych i idei społecznych zawartych w analizowanych utworach jezuitów. Rozdział czwarty poświęcony został analizie satyr autorstwa Chądzyńskiego jako narzędzia polemiki wyznaniowej.

Recenzowana rozprawa jest monografią o charakterze interdyscyplinarnym, odnoszącą się zarówno do badań literaturoznawczych, jak i historycznych, w tym takich subdyscyplin jak biografistyka, czy historia idei, a także nauki o kulturze i religii.

Rozdział biograficzny podzielony został na dwa podrozdziały. W części pierwszej Doktorant dokonuje wnikliwej analizy źródeł biograficznych, w oparciu o które przeprowadza szczegółową rekonstrukcję życiorysu swojego bohatera jednocześnie polemizując z dotychczasowymi ustaleniami zawartymi w literaturze przedmiotu. W mojej ocenie na szczególne wyróżnienie zasługuje wykorzystanie rękopiśmiennych katalogów trzyletnich do ustaleń faktograficznych. Na przykład wyrażona w tekście sugestia, żeby daty urodzenia zapisane w katalogach najwcześniejszych traktować jako bardziej wiarygodne jest w pełni uzasadniona. To czego mi w tym miejscu zabrakło, to odniesienie do krytyki zewnętrznej źródeł rękopiśmiennych, a zwłaszcza do potencjalnych trudności w odczytaniu zapisu cyfrowego lub literowego, co może mieć wpływ na ustalenia badacza. Omawiając drogę formacji intelektualno-duchowej Chądzyńskiego Autor rozprawy celnie odniósł się do istniejących rozbieżności między założeniami i kodyfikacją zawartą w dokumentach (np. *Ratio studiorum*) a praktyką edukacyjną. Przeprowadzona w części pierwszej wnikliwa rekonstrukcja biografii posłużyła Doktorantowi do weryfikacji utworów przypisywanych jezuitom. Efektem przeprowadzonych analiz jest zamieszczony pod koniec podrozdziału drugiego wykaz dzieł podzielony na 4 kategorie: o autorstwie pewnym, o autorstwie nie do końca udokumentowanym o autorstwie niepewnym i o autorstwie niewątpliwie błędnym. Podjęte ustalenia posłużyły do zakwalifikowania utworów z dwóch pierwszych kategorii do dalszych analiz w kolejnych rozdziałach, mających na celu wydobywanie z tych tekstów zapatrywań jezuitów na kwestie polityczne, społeczne i wyznaniowe.

W rozdziale drugim punktem wyjścia do ustalenia stanowiska Jana Chądyńskiego w kwestiach polityczno-ustrojowych była rewizja tezy Kazimierza Piwarskiego, rozwijanej i zakorzenionej nie tylko w polskiej historiografii, o reorientacji politycznej jezuitów po rokoszu Zebrzydowskiego i odejściu od poparcia władzy królewskiej na rzecz apologii szlacheckich wolności. Jak wykazały podjęte przez doktoranta analizy tekstów Chądyńskiego, był on zdecydowanym obrońcą idei monarchii mieszanej (*monarchia mixta*) krytykującym decentralizację systemu politycznego Rzeczypospolitej i dominację magnaterii. Na podkreślenie zasługuje również konstatacja badacza, że poglądy polityczne jezuita zamiast pozytywnej wykładni formalnej, formułowane były w krytycznym opisie zastanej rzeczywistości. Natomiast jego krytyka ówczesnego ustroju Rzeczypospolitej oparta była na koncepcie sprawiedliwości karzącej. W ocenie Chądyńskiego główną słabością ustroju był brak skutecznej egzekucji praw.

W podsumowaniu rozważań z rozdziału drugiego Doktorant słusznie zwraca uwagę, że zdecydowana większość jezuickich autorów, zarówno europejskich jak i z terenu Rzeczypospolitej, piszących o kwestiach ustrojowych uważała monarchię za najmniej wadliwy system rządów. Chądyński w analizowanych tekstach gromi szlachtę za jej nadużycia, odwołuje się do organicystycznej wizji społeczeństwa, do kategorii dobra wspólnego, przekonuje o istotnej roli prawa i cnoty dla właściwego funkcjonowania państwa. Pomimo podobieństwa czy zależności od wcześniejszych pisarzy politycznych, w ocenie Autora rozprawy, „wartym uwagi jest sposób, w jaki te elementy połączył, tworząc spójną wizję państwa, która następnie wykorzystał do krytyki zastanej rzeczywistości politycznej Rzeczypospolitej i wysunięcia propozycji naprawy jej położenia”. Cenną konstatacją jest również zwrócenie uwagi na ograniczenia interpretacyjne wynikające z fragmentaryczności zachowanych tekstów, jak również pomijanie w dotychczasowych analizach ich uwarunkowań gatunkowych.

Rozdział trzeci analizuje idee społeczne Chądyńskiego, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii praw chłopów i niewolników. Autor rozprawy podejmuje interesującą polemikę z utrwaloną w literaturze przedmiotu interpretacją poglądów jezuita w tej materii jako przejawu jego postępowego światopoglądu, skrytego dążenia do wyzwolenia uciemnionych, czy „osobistej wrażliwości”. Dzięki korekcie dotychczasowych błędnych odczytań tekstów jezuita, zwróceniu uwagi na fragmenty nieuwzględnione lub celowo pominięte, a także dzięki konceptualizacji występujących u niego kluczowych pojęć z zakresu filozofii społecznej, czy wreszcie wskazując na zależność od poglądów Marcina Śmigleckiego Doktorant wykazał, że

Chądyński nie był zwolennikiem radykalnych reform społecznych lecz zwalczaniem nadużyć w perspektywie szerszej wizji reformy ustrojowej Rzeczypospolitej. Ponadto przeprowadzona przez Doktoranta dokładna analiza poglądów jezuity ujawniła, że choć rzeczywiście sprzeciwiał się on nadmiernemu wyzyskowi chłopów, jego stanowisko w sprawie niewolnictwa było zdecydowanie konserwatywne, odchodząc nawet od stanowisk neoscholastycznych teologów jezuickich.

W rozdziale czwartym Autor rozprawy dokonuje analizy antyprotestanckich utworów satyrycznych Chądyńskiego w kontekście teologii kontrowersyjnej wykładanej w Akademii Wileńskiej, a także w szerszej perspektywie historii przemocy religijnej i polemik konfesyjnych w Wilnie. Zdaniem Autora nauczanie Akademii wspomagało poprzez wykłady, dysputy akademickie, publiczne akty i egzaminy, kreowanie i podtrzymywanie wśród młodych katolików nastrojów antydysydenckich. Chociaż Doktorant zastrzega się, że nie sposób dowieść bezpośrednich związków Chądyńskiego ze sprawcami tumultów, to jednocześnie zwraca uwagę, że satyry powstawały paralelnie do aktów przemocy. Przeprowadzona analiza retoryczna satyr ujawniła, że Chądyński często posługiwał się ironią i elementami groteski, aby zdyskredytować swoich konfesyjnych przeciwników, dążąc do podważenia zarówno ich doktrynalnych roszczeń, jak i pozycji społecznej. Wykorzystując popularne stereotypy i zniekształcając wybrane aspekty doktryn protestanckich jezuita utwierdzał katolicką większość w niechęci do dysydentów, odchodząc od dawnej tradycji polemicznej Piotra Skargi nastawionej na teologiczną dyskusję i przekonanie do konwersji. Według Autora rozprawy antyprotestancką charakterystykę poezji Chądyńskiego potwierdza także informacja zaczerpnięta z zakonnego nekrologu, że „miał być zawsze gotów do publikowania przeciwko ‘heretykom’, aby zganić ich uczynki i udaremnić ich zamiary”. Zbierając zawarte w rozdziale czwartym treści Doktorant przychylił się do opinii Tomasza Kempy, „który w twórczości Chądyńskiego upatrywał jeden z czynników stwarzających warunki dla przemocy wobec wileńskich protestantów”.

W wieńczącym rozprawę podsumowaniu Autor sformułował szereg wniosków dotyczących głównych tematów badawczych – doprecyzowanie informacji biograficznych i zweryfikowanie istniejących hipotez, zdefiniowanie kształtu spuścizny pisarskiej Jana Chądyńskiego oraz omówienie zwartych w niej poglądów społeczno-politycznych i wyznaniowych. Za szczególnie ważne uważam zawarte w podsumowaniu wnioski dotyczące celowości poszerzania perspektywy badawczej w studiach nad szeroko rozumianą kulturą obecnością Towarzystwa Jezusowego w dziejach społeczeństw. W pełni uzasadniony wydaje

się więc postulat dążenia do uwzględnienia obok perspektywy krajowej również międzynarodowej; podejmowanie analiz tekstów tworzonych w językach narodowych i nawiązujących do lokalnych wydarzeń i dyskusji, biorąc pod uwagę ich dialog z ogólnoeuropejską spuścizną piśmienniczą. Trudno nie zgodzić się z Doktorantem, że tego rodzaju perspektywa badawcza pozwala na głębsze poznanie i zrozumienie analizowanych zjawisk, a tym samym implikuje potrzebę rozwijania kompleksowych badań porównawczych w celu precyzyjnego umiejscowienia dorobku intelektualnego jezuitów w Polsce i na Litwie w szerszym dyskursie europejskim.

Rozprawę dopełnia stosowny aparat naukowy – przypisy, bibliografia, podzielona na podmiotową, w której wyodrębniono rękopisy i druki oraz bibliografię przedmiotową w układzie alfabetycznym, a także streszczenie w języku angielskim. Brak natomiast numeracji stron, przynajmniej w otrzymanym przeze mnie egzemplarzu recenzyjnym, co jak rozumiem, jest tylko drobnym potknięciem technicznym.

Rozprawa napisana jest jasnym i czytelnym stylem, który pomaga czytelnikowi śledzić wywód Autora. Na podkreślenie zasługuje zgromadzenie i wykorzystanie w pracy obszernego materiału źródłowego, rękopiśmiennego i drukowanego, w języku łacińskim i w języku polskim, a także niemieckim, francuskim, angielskim i hiszpańskim. Uwzględnienie tak obfitego wyboru dzieł pozwoliło Autorowi rozprawy w pełni zrealizować jeden z podstawowych celów badawczych, czyli umieścić analizę spuścizny pisarskiej Jana Chądzyńskiego kontekście poglądów innych autorów wywodzących się ze środowiska Towarzystwa Jezusowego i tworzący zarówno w Rzeczypospolitej, jak i w Europie. Podobnie literatura przedmiotu nie została ograniczona jedynie do prac naukowych w języku polskim. W ten sposób Autor mógł skutecznie poszerzyć swoją perspektywę badawczą o nowe ustalenia i aktualne zagadnienia obecne w obiegu naukowym.

Niekwestionowanym walorem pracy jest wykazana w rozprawie doskonała znajomość jezuickiej problematyki – specyfiki funkcjonowaniu zakonu, etapów formacji, czy charakterystycznych elementów duchowości. Zawarte w pracy oceny wyrażane są w sposób wyważony, acz zdecydowany. W moim przekonaniu Autor rozprawy w pełni i z sukcesem zrealizował postawione sobie cele badawcze a rozprawa swoim badawczym rozmachem, wszechstronnością i kompleksowością ujęcia badanej problematyki, warsztatem metodologicznym i zaprezentowanymi wnioskami zasługuje na ocenę celującą.

Autor dysertacji wykazał się doskonałym przygotowaniem do samodzielnej pracy badawczej, do stawiania pytań problemowych, projektowania postępowania badawczego, gromadzenia danych oraz skrupulatnością w analizie wielojęzycznej literatury przedmiotu i materiałów źródłowych, w ich interpretacji i we wnioskowaniu. O metodologiczno-warsztatowej dojrzałości młodego badacza świadczą m.in. krytyczne podejście do ustaleń zdomowionych w literaturze przedmiotu, dociekliwość w weryfikacji wcześniejszych hipotez badawczych, merytoryczna polemika z uznanymi autorytetami, dogłębne roztrząsanie kwestii spornych oraz trafne artykułowanie wniosków z przeprowadzonych analiz. Rozprawa

Biorąc pod uwagę nowatorski i źródłowy charakter rozprawy, naukową wnikliwość i precyzję, odwagę sądów oraz inspirujący i otwarty charakter wniosków z przeprowadzonych badań, które łącznie stanowią o jej oryginalności i ważności dla polskiej nauki, niniejszym składam wniosek o jej wyróżnienie.

Ponadto uważam, że ze względu na wspomniane wyżej wysokie walory dysertacja powinna zostać wydana drukiem i trafić do obiegu naukowego.

Konkluzja

Po gruntownej i rozważnej analizie stwierdzam, że rozprawa doktorska pana mgra Michała Edmunda Nowakowskiego „Spuścizna pisarska Jan Chądyńskiego w kontekście polskiej i europejskiej myśli politycznej i społecznej Towarzystwa Jezusowego (do połowy XVII wieku)” stanowi wartościowe i nowatorskie opracowanie naukowe, a tym samym spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim określone w art. 187 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz.U. z 2023 r. poz. 742 z późn. zm.). Tym samym wnoszę o dopuszczenie kandydata od dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Kraków, 24 maja 2025 r.